

JUGOSLAVENSKI DISIDENTI I HLADNI RAT

Yugoslav Dissidents and the Cold War

ABSTRACT *During the cold war, Eastern Europe dissidents played a high-profile role as an instrument of anti-communist ideological subversion. In contrast, Yugoslav dissidents were relegated to a marginal status due to the extraordinary position of Yugoslavia between two opposing blocs. The expected explosive impact on the Soviet satellites of Yugoslavia's defection from the Soviet orbit in 1948, also turned Tito into an internationally famous dissident. After Tito turned his back on the Soviet Union, Yugoslav dissidents were practically of no interest to Western policy makers. They did not wish to antagonize Tito, because he was much more useful than a handful of dissidents who potentially could interfere with his role in the cold war game. The paper focuses on the functions of dissidents in the cold war rather than their self-image, their noble and sincere motives notwithstanding.*

KEY WORDS *dissidents, Tito, cold war, CIA*

APSTRAKT *U istočnoevropskim zemljama disidenti su tijekom hladnog rata igrali istaknutu ulogu kao instrument antikomunističke ideološke subverzije. Za razliku od njih, jugoslavenski disidenti su bili osuđeni na marginalan položaj zahvaljujući osebujnom položaju Jugoslavije između dva suprotstavljena bloka. Eksplozivni učinak na sovjetske satelite, koji se očekivao od jugoslavenskog napuštanja sovjetske orbite 1948., učinio je od Tita disidenta od međunarodnog značaja. Nakon što je Tito Sovjetskom Savezu okrenuo leđa, jugoslavenski disidenti nisu bili od interesa kreatorima zapadnjačke vanjske politike. Oni nisu željeli od Tita stvarati neprijatelja jer je bio korisniji od šake disidenata. Članak stavlja naglasak na funkciju disidenata u hladnom ratu, ostavljajući van razmatranja njihove plemenite motive.*

KLJUČNE RIJEČI *disidenti, Tito, hladni rat, CIA*

Protiv lepe legende o disidentima niko ništa nema,
ali sve istine o njima bi mogle mnogo kome biti smetnja.¹

¹ Mirko Đorđević [2000: 29].

Definicije

Razmišljanja o disidentima u nekadašnjoj Jugoslaviji prostiru se od potpunog negiranja njihovog postojanja [Minić, 1999], do davanja disidentskog statusa stotinama hiljada zimskih šetača 1996-1997. [Mihajlov, 1998]! Većina autora na stranicama *Republike* (1998. do 2000.) zauzima srednju poziciju - jednim se disidentski status pripisuje, drugima odriče: „Pod disidentstvom podrazumevam *kritički* stav prema *vladajućoj* ideologiji i njoj odgovarajućem poretku koji se izražava *javno* i *kontinuirano* kroz duže vremensko razdoblje i izražava nadu u slobodu i demokratiju. Ovde, dakle, nije reč o bilo kakvom neslaganju sa vladajućom ideologijom i režimom, niti o svima onima koji su dolazili pod udar režima ili sami sebe proglašavali disidentima“ [Popov, 2000: 19-20].

Popovljeva nedomišljena definicija izvodi se iz idealizirane uloge inteligencije u post-prosvjetiteljskom dobu. Preširoka je jer obuhvaća kritičku inteligenciju na Istoku i Zapadu, dok disidentstvo tretira kao fenomen svojstven real-socijalizmu, i zato što pojmovi „sloboda“ i „demokratija“ nemaju za svakoga identičan sadržaj. Širini definicije pridonosi i uključenje nade koja nije analitički pojam, već prije spada u religiju. Definicija je istovremeno i preuska: „Nacionalisti, kada odbacuju vladajuću ideologiju i režim, to čine bez odgovarajućeg analitičkog postupka i argumentacije [sic!], ustručavaju se od javnog istupanja i ne polažu nadu u neposredne demokratske promene. [...] Nacionalisti u najboljem slučaju, odlaze demokratiju za vreme nakon 'konačnog rešenja' nacionalnog pitanja“ [Popov, 2000: 27]. Popov za nacionaliste uvodi i dodatni kriterij, „odgovarajući analitički postupak i argumentaciju“, pa definicija ne polazi od jedinstvenih kriterija. Izgleda da u demokraciji u koju Popov polaže nade, neće biti mjesta nacionalistima, ili njih neće biti. I jedno i drugo je površno i naivno. Osim toga, ova definicija diskvalificira jednog od najglasovitijih disidenata, Solženjicina, antikomunističkog konvertita velikoruske nacionalističke orijentacije, autoritarnog, pravoslavnog, protivnika demokratije.

Mirko Đorđević je izbjegao klopku disidentske narcisoidnosti: „Disidentstvo nije jednoznačan pojam [...] postoje, naime, duboki i duhovno zdravi koreni – slobode i demokratije, ali postoje i disidentski koreni svega onoga što se označava kao *nova desnica*, pa i samoga fašizma i neofašizma“ [Đorđević, 1998a: 17]. Ipak, Đorđević rasplinjava specifičnost *hladnoratovske* disidencije jer polazi od nadhistorijske datosti utopije: disidentstvo je za njega „vid otpora okoštanim strukturama“, dio „kritičke misli koja je jedina brana od svake iluzije, i koja jedina uspeva u jasnijem smislu da pomeri granice dometa same te misli“ [Đorđević, 1998b: 14, 15]. Drugim riječima, disidenti su sastavna komponenta kritičke inteligencije koja je postojala prije propasti komunizma, postojat će, mada siromašnija za jednu iluziju i potom, ali će, sklona duhu utopije, ostati podložna podavanju novim iluzijama. A gdje je onda kritičnost?

Đorđević se spotiče i na problemu individualno-kolektivno: iako ističe disidentstvo kao individualan čin, slijedeći duh utopije on u analizu uvodi *masovnu*

pobunu omladine 1968., *nota bene i u zapadnim pluralističkim demokracijama*. Na kraju sve dolazi na svoje mjesto, pa je za Đorđevića konačni kriterij *vraćanje ulaznice*, članske knjižice KP: pravi su disidenti to činili odlučujući se za aktivni nenasilni otpor [Đorđević, 1998b: 13, 18, 19]. Đorđević je rastrgnut između načelno teorijsko-povijesnog i uskog, ideološkog, da bi nadvladao ideološki, hladnoratovski, pristup.

Polazeći od Đorđevićevih načelnih razmišljanja mogla bi se napisati komparativna studija o sličnostima disidencije na Zapadu i Istoku baš u doba hladnoga rata – vlast ne voli kritičku misao u vlastitoj kući i poslužiti će se identičnim sredstvima da je slomi. Ako je karakteristična odlika ruskih disidenata inzistiranje na zakonitosti, onda to vrijedi i za američke disidente sve do u sedamdesete godine.² Tako *vraćanje ulaznice* ne znači mnogo: konkretna analiza treba pokazati kako je moguće da disidentom jednom bude netko tko ima ulaznicu, a drugi puta netko tko je nema. Osim toga, Mihajlo Mihajlov nije bio član Partije, a ubraja se u *prave* disidente. On bi nestao sa popisa i da je kriterije postavljala Latinka Perović. Ona o Đinđiću piše: „Zoran Đinđić nikada nije pripadao Komunističkoj partiji pa nije mogao biti disident“ [Perović, 2006: 32].

Pred raspad SFRJ bilo je više onih koji su napustili KPJ nego aktivnih komunista, štogod to značilo. Da li su oni prvi po Đorđevićevom kriteriju svi disidenti?

Ovaj problem nije mučio Mihajlova. Suštinom disidentsva Mihajlov smatra borbu za vladavinu prava. U praksi to znači: da bi bio disident, čovjek mora biti ili izvorni antikomunist ili, kao kod Đorđevića, bar konvertit. “Može se reći da čak ni trockisti nisu disidenti. Đilas je bio prvi disident. Trockisti su, kad su dospeli u opoziciju prema Staljinu, nastavili sa ilegalnom delatnošću – dakle, nisu mu se javno suprotstavljali. Trocki, koji je otišao na Zapad, izdavao je ilegalno i ilegalno rasturao *List opozicije* i nije koristio zapadnu štampu. Nije, dakle, koristio ‘kapitalističku’ štampu, nego samo ‘komunističku’. *A njihov cilj nije ni bilo društvo osnovano na pravu već diktatura proletarijata* [kurziv M.B.]. Prvi je disident bio Đilas koji je javno izražavao svoje mišljenje i nije otišao ni u ilegalu ni u emigraciju. Svoje tekstove je objavljivao preko zapadne štampe jer ovde nije mogao. Bio je zatvaran, pa puštan. [...] To je taj put disidentstva na kojem se on pozivao na zakone. Kasnije su drugi disidenti išli istim putem, Saharov, Solženjicin. [...] Gde nema vladavine prava, vi se otvoreno suprotstavljate, tu, na terenu komunizma. Vi istupate i ‘visite’ na javnom mnjenju” [Mihajlov, 1998 : VII]. Očito je da se radi o javnom mnjenju s one strane granice.

Dopunjući svoje shvaćanje disidencije, još uvijek implicirajući antikomunizam, Mihajlov daje još jednom konvertitu, Jeljcinu, status „kasnog disidenta“ zbog načina na koji je istupio protiv Gorbačova. Ne kaže da li i zbog toga što je Jeljcin kratkotrajno zabranio KP SSSR. Isti kriterij se osjeća i u daljim

² V. David Caute [1978] za antikomunističke čistke pod Trumanom i Eisenhowerom i Natalie Robbins [1993] za period od Ruske revolucije do 1980tih.

razvrstavanjima. "U većini postsovjetskih država su na vlasti generalni sekretari vladajuće partije. [...] Tu spada i Franjo Tuđman, koji je disident-nacionalista, a bio je šef kadrovske uprave JNA što je u nivou člana Centralnog komiteta." Dakle, konvertiti. Mihajlov uvodi i kategoriju „poludisidenta“. Dobrica Ćosić je primjer: „Pošto je bio čovek iz vrha partije i države a istovremeno pisac, imao je jedan poludisidentski tretman. I dalje su ga štampali, niko ga nije hapsio. Jedini pravi period njegove disidentske delatnosti jesu osamdesete godine, posle Titove smrti, kada je bio u raznim odborima za zaštitu umetničkih sloboda, zaštitu slobode javnog istupanja. To je bila njegova disidentska delatnost koja [...] za njega nije bila opasna kao što je bila za druge. Njegove aktivnosti [...] ni pre ni posle ovoga nisu bile disidentske“ [Mihajlov, 1998:VII].

Ovdje je na mjestu ispravak netočnih Mihajlovljevih navoda o Trockom: Dojčer piše da su politički protivnici u SSSR Trockom u emigraciji (u koju je, usput rečeno, Trocki protjeran) spočitavali suradnju u buržoaskom tisku. Trocki se branio ističući da je i Marks to radio kako bi zaradio za život. Bilješkom u prvom broju *Biltena* (ne Lista, kako ga naziva Mihajlov) *opozicije*, Trocki objašnjava sovjetskoj publici svoj položaj i naglašava da je i u takvim istupima uvijek govorio kao boljševik i lenjinist [Deutscher, 1963: 73, 336, 365-366].

Razmišljajući u istom tekstu o disidentstvu nakon rušenja komunizma, Mihajlov toliko širi svoju definiciju da ono potpuno gubi smisao. Za njega je i državni tužitelj disident zato što sprovodi zakonitost! A ako su stotine tisuća ljudi kojima je stalo do pravne države disidenti, onda to nije nitko.

Hladnoratovsko ozračje

U Popovljevoj definiciji vrijedan je uvid da nije dovoljno da netko sam sebe smatra disidentom, već je presudna nečija potvrda. U praksi to znači da nije dovoljno biti *zvan*, već i *izabran*. Značajan je i Popovljev pokušaj teorijski-povijesnog oročavanja disidentstva. Mada s propašću komunizma i okončanjem hladnog rata nije nestalo kritičke misli, termin „disident“ se koristi praktično samo za pojedince zaostale na Kubi, u Kini.

Popovljeva periodizacija sa dva međaša, Staljinovom smrću 1953. i rušenjem Zida 1989., ne može izdržati kritiku [Popov, 2000: 19]. To se sveti i Popovu: zahvaljujući preširokoj definiciji, među domaće disidente on ubraja Živojina Pavlovića kao kritičara staljinizma, zanemarujući da su Pavlovića likvidirali suborci prije Staljinove smrti. Slično vrijedi i za Dragoljuba Jovanovića koji nije postao disidentom 1953. (ovaj je u stanovitom smislu bio disident i pod starim i pod novim režimom). Pitanje je i da li se pripadnici raznih frakcija unutar lijevog pokreta (rascjep socijaldemokrata nakon Oktobarske revolucije, ili razne frakcije na ljevici prije i nakon 1917.) mogu smatrati disidentima u odnosu na glavni tok. Popov misli da mogu. Njegov je primjer Vukovarski kongres KPJ (1920.): „znatan broj socijalista je pružio otpor diktatu '21 uslova'“ Kominterne [Popov, 2000: 21]. Popov ovdje projektira hladni rat unatrag, u skućene okvire jedne stranke u previranju,

ostavljajući i svjetsku i povijesnu pozornicu izvan razmatranja. Presudni je kriterij antiboljševizam (jednako antikomunizam), koji Popov, zahvaljujući naknadnoj pameti, uvodi na mala vrata.

Bez obzira na Popovljeve nepreciznosti, njegov prilog omogućuje izoštavanje definicije disidentstva, uvid u dublje slojeve. Radi se o antikomunizmu. Komunizam kao vlast, ili kao prijetnja, meta je disidentstva u smislu kako se pojam rabi u hladnom ratu. U tu tradiciju spada i Popov. Periodizacija bi se morala korigirati vezujući početke disidentstva sa početkom hladnog rata. Disidenti u suvremenom značenju toga pojma proizvod su hladnoga rata.

Uz vremensku je potrebna i prostorna korekcija: iako nudi načelnu definiciju disidentstva, Popov se ograničava na Srbiju, eksplicitno se uzdržavajući od komparativne analize isključujući i zemlje realnog socijalizma [Popov, 2000: 20]. Usporedna analiza je jedini medij koji omogućuje ne samo uvid u suštinu, već i u specifičnost jugoslavenskog disidentstva: da bi to zbilja bili, disidenti moraju igrati potencijalno važnu ulogu u svjetskoj politici, biti pravi ljudi na pravom mjestu u pravo vrijeme. Biti i zvani i izabrani. Primjer Živojina Pavlovića puno objašnjava. Popov navodi da je Pavlovićeva knjiga *Bilans sovjetskog termidora* (1940) bila zabranjena još u štampariji odlukom režima koji je tad uspostavljao diplomatske odnose sa SSSR-om [Popov, 2000: 20]. Znači, u vrijeme kad komunista nije bilo ni blizu vlasti. Da li je Živojin Pavlović disident prema opresivnom režimu, što bi se moralo smatrati suštinom disidentstva, ili je, kao trockist, disident prema staljinistima u pokretu kojem je pripadao? Režim je htio izbjeći iritiranje sovjetske vlade Pavlovićevom knjigom. Da je ona izišla nakon Drugog svjetskog rata, a prije 1948., Pavlović bi možda bio upisan u svjetski kalendar disidentskih svetaca. Ovako za njega znadu samo malobrojni specijalisti. Ističem godinu 1948., raskid KPJ i SKPb, kao prijelomnu točku u povijesti disidentstva, bez obzira na to što je hladni rat prije toga već bio počeo.

Ovdje se moram vratiti na Mirka Đorđevića i osporiti njegovu neutemeljenu distinkciju između disidenata dva kruga. Zbilja, u „disidentskoj skrivalici“ (Popov) „mitovi i legende još uvek zauzimaju mesto koje im ni po kojoj logici ne pripada“ [Đorđević, 1998a:22]. Ako se zadržimo na Đorđevićevom kriteriju disidentstva – vraćanju partijske knjižice i odlazak na drugu obalu – on bi mogao poslužiti kao polazište za prilog studiji konvertitstva. Time bismo prividno napustili temu jer je konvertitstvo bilo iznimno važno na početku hladnog rata, kad su preletači bili favorizirani materijal iz kojega su tesani disidenti. Đorđević u svoj „prvi krug“ disidenata, koji čine disidenti-bivši komunisti, smješta Kestlera i Silonea (dodajući im, posve nezasluzeno, i zlosretnog Živojina Pavlovića) pa kaže: „Iskustvo disidenata prvog istorijskog kruga nije zanimljivo samo u istorijskom smislu – ono upućuje i na drugi disidentski krug. U susretu sa tom temom otvara se pitanje drugog disidentskog kruga koji je započeo u našim prilikama sa M. Đilasom i Mihajlovim, a u ruskim prilikama s pobunom i disidentstvom [...] A. Solženjicina [...]“ [Đorđević, 1998b: 15, 16].

Ukoliko u pristupu fenomenu disidentstva za relevantne povijesno-političke koordinate uzmemo hladni rat, onda svi krupni i sitni disidentski likovi spadaju u samo jedan „disidentski krug“ zacrtan ciljevima vanjske politike SAD i zapadnih saveznika kao mladih partnera. Pikantna je činjenica da je između Siloneovog *vraćanja ulaznice* i knjige koja ga je ozvaničila kao disidenta proteklo čitavih *dvadeset godina*, Kestlerovog nekih *dvanaest*, dok Đilas nije morao tako dugo čekati. Ako za međaš uzmemo objavljivanje *Nove klase* (jesen 1957.), ili datum prvog (kao i svih ostalih nepotrebnog i suludog) Đilasovog zatvaranja 19. 11. 1956., definitivnu potvrdu disidentskog statusa i početka dugotrajne disidentske karijere, od njegovog pada početkom 1954. bilo je proteklo *tek dvije odnosno tri i pol godine*. Tehnički nije moglo brže. U međuvremenu se hladni rat razbuktao.

Radi mladih čitalaca nužno je podsjetiti na epohalnu hladnoratovsku knjigu *The God that Failed* (američko izdanje 1949., britansko 1950.), sačinjenu od šest članaka razočaranih komunista (ili simpatizera) koji su Partiji ili ideji okrenuli leđa. Injacio (Ignazio) Silone i Artur Kestler (Arthur Koestler) su dvojica od njih, a ostali su britanski pjesnik Stivn (Stephen) Spender, američki novinar Lui Fišer (Louis Fischer), američki pisac Ričard Rajt (Richard Wright), britanski novinar, laburista i obavještajac Ričard Krosman (Richard Crossman) i francuski pisac Andre Žid (André Gide).

Mnogo zvanih, malo izabranih - Naši disidenti

„Za razliku od Rusije, Češke, Poljske itd., malo je građana tadašnje Jugoslavije osjećalo da im nedostaje išta drugo, sem nešto više novaca. Zato je disidentski pokret kod nas bio ograničen na uzak sloj ljudi koje je ponajviše tištala nemogućnost da se ravnopravno bave politikom, oblašću u kojoj je vladao skoro potpuni monopol. [...] Ko misli da je teza potpuno nezasnovana neka pokuša da odgovori na pitanje zašto kod nas nije bilo iole ozbiljnijeg (po trajnosti izlaženja, po broju autora, po vezama sa publikom) samizdata?“ [Rak, 1998: 30]. Za ilustraciju izjava Ljubomira Tadića, jednog od osmero profesora: „Reći ću sada jednu bogohulnu stvar, koju sam već izrekao u užem krugu prijatelja, da je pravi, i to *revolucionarni zadatak* socijalističkih snaga, (ako one postoje) da u postojećem socijalizmu rehabilituju buržoasku demokratiju. Određenje: mišljenja sam da socijalizam nema nikakve perspektive u realnom socijalizmu bez buržoaske demokratije, tj. bez političke demokratije, tj. bez prava čoveka i građanina, slobode udruživanja itd. Sve ostalo su samo oblici, blaži ili jači oblici despotije, koje treba nazvati pravim imenom“ [Tadić, 1984: 75]. Mjesto radnje: Beograd, skup o liberalizmu i socijalizmu, kraj 1982. Tiraž zbornika: 1000.

Kao pojavne forme „kulture otpora“, okupljališta „disidenata i kritičke inteligencije“, Trivo Indić, uz *Gledišta* šezdesetih i sedamdesetih godina, nabraja Srpsko filozofsko društvo, Udruženje književnika Srbije, Sociološko društvo Srbije, časopise *Filozofija*, *Praxis*, *Delo*, *Književne novine*, *Polja*, *Student*, *Vidici*, *Susret*, skupove poput Zimskih filozofskih susreta Srpskog filozofskog društva, Stražilovskih susreta, kulturne institucije poput Kino kluba Beograd, Ateljea 212, te

kućne i otvorene univerzitete. „U ime demokratskog socijalizma, ’socijalizma sa ljudskim likom’ poricane su oficijelna ideologija i vlast kao nevešto maskirana (’samoupravna’) staljinistička despotija i jednopartijska uzurpacija zajednice“ [Indić, 1998: 25]. Onda sam i ja bila disident, ali to nisam znala dok nisam pročitala Indićeve priloge u *Republici*. Srećom je Indić disidente stavio među navodnike.

O tome “koliko je u svetu poznato naše disidentsko iskustvo”, Mihajlov kaže: „To što je najpoznatije jeste da je Đilas svuda prihvaćen kao otac disidentskog pokreta. Posle njega sam ja bio poznat zbog načina na koji je podignuta optužnica protiv mene; tom prilikom je intervenisao sovjetski ambasador kod Tita, zbog moje knjige *Leto moskovsko*; inače niko me kao jugoslovenskog disidenta ne bi primetio“ [Mihajlov, 1998: IX]. Tu Mihajlov liči na Trockog – intervencija sovjetskog ambasadora Jakuboviča kod norveške socijaldemokratske vlade, vodila je 1936. izgonu Trockog iz Norveške [Deutscher, 1966: 337]. „Praktično je bilo poznato veoma malo disidenata odavde“, nastavlja Mihajlov. „[...] kad je uhapšen Tuđman [...] jedva su uspjeli na Zapadu da to zabeleže dok se oko sovjetskih generala dizala velika buka.“ Jugoslavenski je disidentski pokret bio jedan od najslabijih u komunističkom svijetu, a drugdje ga nije ni bilo. Mihajlov misli da je to „verovatno“ zbog vezanosti SFRJ za Zapad, otvorenosti granica, „mnogo liberalnije nepolitičke sfere“. Mihajlov opravdano ističe značaj radiostanice Slobodna Evropa za disidentski pokret „[...] ruski i svi ostali disidenti su, preko stranih stanica, komunicirali sa svojim narodom. Ovde toga nije bilo jer je bilo malo onih koji su bili uz disidente. Otvorene granice su omogućile odlazak radnika van i tako je kanalizirano nezadovoljstvo. U SSSR-u toga nije bilo, pa su oni stvorili dva nezavisna disidentska sindikata.“ Ništa od toga kod nas, niti su se ti ruski disidentski sindikati nešto proslavili. Zanimljivo je da se naša vlast odnosila prema ruskim disidentima kao Zapad – svi smo znali dosta o njima – knjige koje bi se u SSSR smatrale disidentskim, izdavane su kod nas u državnoj režiji, među ostalim da se pokaže da mi nismo kao Rusi.

Za Mihajlova izgleda da jedino grupica kojoj je on pripadao, koja je htjela pokrenuti neovisno glasilo, spada u nekonformističku inteligenciju. Simptomatično je da Mihajlov ne spominje i pokušaj sa časopisom *Javnost*, grupicu kojoj je pripadao Čosić – valjda zato što nisu zatvarani i što je Čosić, “poludisident“. Ni *Praxis* ne zadovoljava kriterije zato što je “marksistički, liberalan“. Praksisovci jesu otjerani sa fakulteta u naročito za njih stvoren institut, a da nije bilo toga, oni bi htjeli - ne htjeli, morali postati disidenti [Mihajlov, 1998: IX]! Zašto?

Ispada da su samo Đilas i Mihajlov bili nepatvoreni disidenti, a vidjet ćemo da ovo stajalište ima uporište u stvarnosti. I Mihajlov gleda na disidente istim očima kojima ih gledaju njihovi tvorci. Knjiga je spala na dva slova.

Subverzijom na subverziju

Fenomen disidentstva i njegove varijacije ne mogu se shvatiti bez njegovog situiranja u kontekst hladnoga rata. Zato je hvale vrijedan analitički pristup

fenomenu disidentsva Pavla Raka seriji u *Republici*. On razlikuje tradicionalno, autohtono, rusko disidentstvo – stvaranje autonomnih enklava paralelne kulture – od političkog disidentstva i piše: “*Zapad nije mnogo zainteresovan da vidi ko su disidenti i šta oni rade, nego ih gleda preko i kroz – svoj pupak. To jest, Zapad je zagledan u sebe, vidi samo sebe, pa i istočne disidente vidi na neki način kao sebe, kao deo sebe. [...] Zbog policijskog ograničavanja svoje ili tuđe slobode disidenti su ulazili u sukob s vlašću i počinjali da se bave politikom; a disidenti su bili i pre toga, jer su se bili odvojili od države i živeli mimo nje. [...] Ipak, desilo se da u svetu disidenti postanu poznati skoro isključivo po svojoj političkoj, 'pravozaštitničkoj' delatnosti. Zapad je u disidentima video ono što mu je bilo korisno: ideološkog saveznika u hladnom ratu. Zapad je u odnosu na Sovjetski savez i rusko društvo gledao i video samo sebe, svoj 'pupak', a taj pupak je bio isključivo ideološke prirode. Zapad nije interesovala ruska disidentska kultura, nego njene političke posledice. Pa i to ne direktne, teorijske, idejne, nego posledice onog kasnog stadijuma sukoba kulture i vlasti, kad dođe do zatvaranja i zabrana. Taj ideološki pupak zapadnog gledanja na disidentstvo ostavio je ozbiljne posledice i na samo disidentstvo koje mu se ponekad prilagođavalo, pokušavalo je što je moguće više da liči na ono što se od njega unapred očekivalo, ne bi li tako dobilo na publicitetu i efikasnosti u konkretnim slučajevima, kada je sukob sa sovjetskom vlašću već bio u toku. Takođe, taj zapadni ideološki pupak je obeležio sredine gde je disidentstvo bilo slabašno, neautohtono, nedovoljno oslonjeno na sopstvene kulturne tradicije, nego je od početka samo sebe gledalo u ogledalu Zapada. A pošto je to ogledalo iskrivljeno, tamo se pre svega video 'pupak', to jest ideologija, peticije i slično“ (kurziv M.B.). [Rak, 1998: 28-29].*

Zadržat ću se na jednom dosad kod nas zanemarenom aspektu hladnog rata i podviga u njemu. To ne čini druge pristupe fenomenu disidentstva nevažnim, o čemu svjedoči i citirani materijal naših disidenata. No, mislim da je disidentstvo nemoguće u njegovoj hladnoratovskoj varijanti adekvatno interpretirati bez razmatranja faktora koje želim istaknuti. Kako piše P. Vajler [Weiler, 2005: 729], od kraja 1980-ih nastala je obimna literatura na temu tajnih operacija CIA u Velikoj Britaniji i ostatku Evrope u periodu hladnoga rata. U bivšoj Jugoslaviji, pak, dok se iza svakog žbuna paranooidnom duhu privida UDB, priče o CIA smatraju se komunističkom ujdurmom.

Nakon okončanja Drugog svjetskog rata, počinje ideološki hladni rat. Saveznici se prestrojavaju, počinje borba „za duše“. SAD izlazi iz rata kao velika sila, nasuprot ideološkom takmacu, Sovjetskom Savezu. Zato SAD razvijaju doktrinu „obuzdavanja“ (*containment*) prijeteće sovjetske ekspanzije. Autor ove doktrine je Džordž Kenan (George F. Kennan). Prema Hiksonu, autoru Kenanove političke biografije, njegov „reakcionarni pogled na svijet“ počivao je na uvjerenju da elite trebaju vladati, a njegov antikomunizam motiviran je uvjerenjem da komunistička ideologija uništava elitne klase. Kenan je protivnik demokracije i u SAD, zalažući se za promjenu Ustava u cilju uspostave autoritarne države: demokracija oslobađa niske porive i spriječava kultivirane elite da vode društvo

napretku i prosvijetljenosti. On je za ukidanja prava glasa za žene, crnce i imigrante iz Istočne i Južne Evrope, čije useljavanje, uz useljavanje Židova, treba onemogućiti. Antisovjetizam i antikomunizam vode ga potcijenjivanju opasnosti od fašizma – on čak smatra da su Hitlerove ekspanzionističke ambicije legitimna želja za ujedinjenjem regija gdje se govori njemački. Ne Njemačka, već je SSSR najveća prijetnja američkim nacionalnim interesima. Kenan je bio protivnik savezništva sa SSSR i bezuvjetne kapitulacije Njemačke jer bi to vodilo uništenju njemačke države. Čitava bi se Evropa tako učinila prijemljivom za sovjetski utjecaj i nastanak komunističkih diktatura. Na ovim će se idejama temeljiti formuliranje strategije obuzdavanja koje će Kenan razvijati tijekom 1944-1947. u nizu predavanja i eseja [Hixson, 1989: 1-21].

„U oružje obuzdavanja spadao je moćni vojni *establishment*, monopol nad atomskim oružjem, djelotvorna propaganda, tajne operacije, ekonomska pomoć vani i zdravo društvo kod kuće koje bi drugima služilo kao uzor.“ Ni rat nije isključen. Kenan i drugi, koji su spajali nacističku Njemačku i SSSR u totalitarnom modelu, vjerovali su u ranjivost takvih zemalja unatoč njihovoj vojnoj i policijskoj sili. Zato je trebalo pomoći razorne snage unutar totalitarizma, spriječiti komunističku ekspanziju, pa krenuti u ekspanziju sa zapada. Prvi korak u tome pravcu je obuzdavanje „ideološko-političke subverzije u Zapadnoj Evropi.“ Tako će Zapad povratiti zemlje koje su pale pod komunizam, režim će početi propadati u satelitima, a SSSR će ili biti prisiljen na pregovore sa oslabljenih pozicija, ili će režim i tamo pasti [Hixson, 1989: 35-36].

Ideološki rat protiv SSSR koji je koncipirao Kenan sa suradnicima, a vodi ga SAD na čelu saveznika, kopija je onoga što radi, ili mu se pripisuje, SSSR. Holger Omsted piše da za mnoge Amerikance riječ *propaganda* ima neugodan prizvuk i svojstvena je samo nacistima i komunistima. Umjesto propagande, politički korektno se govori o *novoj diplomaciji* i *javnoj diplomaciji*, o *kampanji istine* ili o *komunikaciji* i *informaciji*. Tako u mirnodopskim uvjetima. U ratnim se to naziva *psihološkim ratom* [Ohmstedt, 1993: 1-3, 22-23].

U literaturi postoji univerzalna suglasnost oko utjecaja Kominterninog modela oblikovanja javnog mnjenja na zapadnjačku kontraofenzivu u hladnom ratu. Tu kao preteča i primjer ključnu ulogu igra Vili Mincenberg (Willi Münzenberg), član štaba agitpropa Kominterne. Krajem dvadesetih godina on je u Njemačkoj stvorio medijski koncern, a nakon dolaska nacista na vlast, u izbjeglištvu u Parizu, mrežu organizacija koje su djelovale po čitavom svijetu i vršile kulturnu infiltraciju po volji KP SSSR. Cilj je bio da se u antifašistički tabor prikupe i oni koji nisu bili komunisti. „Da bi stvorio ovu mrežu frontova i suputnika, Mincenberg je koristio svako sredstvo propagande, od elitno-kulturnog mnjenja do šašavih kapica i balona. On je organizirao medije: tisak, film, radio, knjige, časopise i kazalište. Svaki je rod 'stvaralaca javnog mnjenja' bio uključen: pisci, umjetnici, glumci, komentatori, katolički i protestantski svećenici, profesori, 'poslovni *leaderi*', znanstvenici, psiholozi, svi oni za koje je bilo vjerojatno da će publika poštovati njihovo mišljenje“ [Hochgeschwender, 1998: 87 – 90].

Glavni igrač u sveobuhvatnom ideološkom ratu postat će CIA, osnovana 1947. kao prva mirnodopska špijunska organizacija u povijesti SAD. Na Kenanov prijedlog osniva se 1948., kao dio CIA, supertajni Ured za koordinaciju planova [Office of Policy Coordination], čijeg je šefa postavljao ministar vanjskih poslova. Prvi šef OPC bio je Frank Vizner (Wisner). Formalno je OPC bio podređen Ministarstvu vanjskih poslova i Ministarstvu obrane, ali je pod Viznerom (1948-1956) OPC stekao punu autonomiju, neiscrpno financijsko zaleđe i oteo se svakoj propisanoj kontroli. Težište djelatnosti OPC bile su tajne operacije protiv SSSR, uključujući političko i ekonomsko ratovanje, te paravojne akcije. Cilj je bilo poticanje nemira u satelitima, njihovo podrivanje iznutra. Na ideološkom frontu akcije je planirao i sprovodio Odjel za međunarodne organizacije (International Organizations Division) kao sastavni dio OPC [Final Report, IV, 1976: 29-38].

Hladnoratovska industrija antikomunističke svijesti počiva na nekoliko umreženih punktova. Jedan od njih je Kongres za slobodu kulture (KSK), osnovan u Berlinu 1950. g., financiran od CIA sve do 1967., kad je kalifornijski kritički magazin *Ramparts* tu (i mnoge druge) vezu raskrinkao, a kolosalni skandal je ubrzo potom značio i kraj KSK. Usput, Đilasova *Nova klasa* je tiskana u suradnji sa Kongresom [Stonor Saunders, 1999: 452]. Važnu ulogu u Kongresu igraju Mincenbergovi pitomci-suradnici Silone, Kestler i Manes Šperber (Manés Sperber), članovi Međunarodnog izvršnog komiteta KSK. Njihovo je iskustvo komunista-konvertita bilo dobrodošlo [Hochgeschwender, 1998: 91]. Nova situacija osvjetljava zašto se ranije nisu koristile bajate konverzije Silonea, Kestlera&Co. Primarni cilj Kongresa bio je da se ljevičarska inteligencija Zapadne Evrope osvijesti pred naletima komunizma i pridobije za stvar demokracije. To je Kenanovo obuzdavanje „ideološko-političke subverzije u Zapadnoj Evropi“, a kako je komunizam prijetio da postane globalna pošast, aktivnosti su bile usmjerene i na Aziju i Latinsku Ameriku. KSK zato izdaje nekoliko časopisa, među kojima je najpoznatiji londonski *Encounter*, te saziva niz skupova gdje se razmatraju svjetski problemi.

Drugi stup industrije antikomunističke svijesti je Radio Slobodna Evropa - Radio Sloboda (Radio Free Europe - Radio Liberty), od kojih je prvi emitirao za Istočnu Evropu (osim Jugoslavije), a drugi za SSSR. Veteran RFE/RL, Arč Padington (Arch Puddington), u svojoj studiji poduprtoj tajnim dokumentima piše da je ovaj „instrument antikomunističke diplomacije“ jedinstvena pojava u povijesti: jedino su RFE/RL za cilj imali promjenu tipa vladavine u stranim zemljama emitiranjem sadržaja o tim zemljama. Boljševici nisu koristili radio za izazivanje svjetske revolucije. Namjera je bila, po zamisli ključnog stratega psihološkog rata Č. D. Džeksone (Ch. D. Jackson), stvaranje kaosa u komunističkim državama [Puddington, 2000: 15]. Američka administracija se teško odricala razornog oružja: CIA je nastavila tajno financiranje RFE/RL i nakon otkrića u Votergejt skandalu 1972. [Puddington, 2000:193].³

³ <http://hoorferl.stanford.edu/rlexhibit/timeline.php>. Nakon rekonstrukcije sajta, ovaj se podatak tamo više ne nalazi.

Prema internom RFE dokumentu iz 1949., Kenan je bio „otac našeg projekta“. Vizner i OPC su vrlo aktivni u njegovoj realizaciji [Puddington, 2000: X, 5-6, 7, 9]. Obje radio stanice je osnovao moćni Nacionalni komitet za slobodnu Evropu (National Committee for a Free Europe, kasnije Free Europe Committee), organizacija koju interni historičar CIA M. Vorner [Warner] naziva „jednom od najvažnijih operacija CIA-e.“ On ističe Viznera kao ključnu ličnost u tajnim projektima.⁴ Kenanova je ideja bila da se, kako bi se obmanulo javno mnjenje, osnuje tobože privatna udruga koja bi pomagala izbjeglicama sa Istoka, istodobno ih mobilizirajući u antikomunistički pokret, iskoristivši ih zapošljavanjem u propagandnoj mašineriji SAD. Tako nastaje NCFE/FEC 1949. g., sastavljen od istaknutih američkih poslovnih ljudi, odvjetnika, sindikalnih vođa i filantropa. Osnivački dokumenti su registrirani u odvjetničkoj kancelariji braće Dalis (Dulles) a Alen Dalis je bio predsjednik NCFE prije no što je pod Ajzenhauerom postao direktorom CIA [Hixson, 1998: 59].

Treći stup je produkcija antikomunističke literature i njezino širenje na Istok preko izdavačke kuće Free Europe Press. Podaci o toj firmi su 2003., kako tad piše njezin bivši direktor, još bili pod embargom CIA.⁵ To je bio samo jedan od brojnih izdavača materijala koji je ubacivan u SSSR i satelite. Prvi američki Đilasov izdavač, Frederik A. Preger (Frederick A. Praeger), tijesno je povezan sa ovim CIA frontom [Edelman, 2005].

Intelektualnu posluhu činila je lijeva antikomunistička inteligencija, tzv. NCL (non-Communist Left), ekvivalent naše poštene inteligencije. Dominantnu ideološku struju u vladi SAD, u medijima i svijetu obrazovanja, igrala je hladnoratovska liberalna inteligencija, a srž je bila neprijateljstvo prema SSSR-u i američkom komunizmu. Cilj im je bio neograničeno širenje američke moći, jer su vjerovali da su interesi SAD i slobodnih ljudi u bipolarnom svijetu identični. „Tu je impuls koji je privukao impresivnu falangu savršeno iskrenih pisaca i profesora, uključujući Danijela Bela (Daniel Bell) i Sidni Huka (Sidney Hook) u ruke CIA-e preko Američkog komiteta za slobodu kulture.“ Taj komitet okuplja istaknute figure poput navedenih. Oni će osnovati Kongres za slobodu kulture koji djeluje iz Pariza po čitavom svijetu preko manje ili više uspješnih filijala. Kout zaključuje da je za ključnih godina „velikog straha“, antikomunističkih čistki pod Trumanom i Ajzenhauerom, najutjecajnija skupina unutar američke inteligencije, ona koja oblikuje javno mnjenje, u velikoj mjeri, srećom ne u potpunosti, „napustila kritičku funkciju koju svi intelektualci u svakoj zemlji trebaju imati prema institucijama i akcijama vlasti.“ Umjesto toga, oni demokraciju brane nedemokratskim sredstvima [Caute, 1978: 51-52, 53]. I dalje: „[...] antikomunizam CIA-e nije, niti je ikada bio, principijelni demokratski antikomunizam, već je to prije bio besramni i imperijalistički rat protiv svakog pokreta ili partije koji vjerojatno mogu ugroziti američku moć, profite američkih kompanija, *pax Americana* – ukratko, onu

⁴ <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/pdf/v38i5a10p.pdf>

⁵ http://members.aol.com/jpcmvdm/myhomepage/wests_secret_start.html

konglomeraciju koju sami liberali, ili bar većina njih, sada smatra diskreditiranom“ [Caute, 1978: 52]. Kout, dakako, ovdje koristi „liberal“ u američkom smislu, tj. lijevo orijentirani (minus komunisti) dio političkog spektra. Za razliku od naše situacije, „radikali“ su ekstremna ljevica, uključiv i komuniste.

Najeksponiraniji jurišnici ove kampanje bili su konvertiti, mahom trockisti. I mnogi bivši staljinisti, koji nisu podlegli Trockijevom utjecaju, bili su istaknuti u antikomunističkom križarskom ratu, ali češće kao vulgarni doušnici nego ideološki inspiratori. Dočker prati evoluciju radikalne američke inteligencije u međuratnom periodu od staljinizma ka trockizmu pod utjecajem velike krize, dolaska nacista na vlast, španjolskog građanskog rata, Staljinovih procesa, itd. Jak dojam na ovu publiku imala je Trockijeva knjiga *Izdana revolucija* (1937), posebice njegova ideja o nastanku nove vladajuće klase. Ova knjiga je bila inspiracija za „literaturu razočarenja“, utjecala je, među ostalim, na ranog Silonea i Kestlera [Deutscher, 1963: 429-431]. Devetstočetrestih-pedesetih, mnogi „sovjetolozi“ i propagandisti hladnog rata, crpili su, direktno ili indirektno, svoje argumenete iz ovoga izvora [Deutscher, 1963: 321-322, 436]. Tu možemo dodati i *Novu klasu*.

Svi spomenuti pogoni proizvodnje antikomunističke subverzije bili su upregnuti u stvaranje i propagiranje *Nove klase*. O tome sam pisala na drugom mjestu [Bogdanović, 2007]. Sada ću se još jednom vratiti na *The God that Failed*, čija je povijest nastanka, kako piše Stonor Sonders, bila „šablon ugovora između nekomunističke ljevice i 'crnog anđela' američke vlade“ [Stonor Saunders, 1999: 64]. Ta knjiga je bila „nova Knjiga Otkrivenja za poratnu eru, a pojavljivanje u njoj bit će pasoš za pristup svijetu službene kulture u narednih dvadeset godina.“ Nastala kao rezultat suradnje razočaranih komunisti, američke i britanske obavještajne službe, knjiga je bila, kako piše Stonor Sonders, koja je njezino stvaranje i propagiranje od strane državnih institucija pomno istražila, u jednakoj mjeri „a product of intelligence as it was a work of the intelligentsia“ [Stonor Saunders, 1999: 65]. Ostavljam duhovitu karakterizaciju u originalu jer je igra riječi neprevodiva: *intelligence* znači i pamet i obavještajne službe, obavještajni podaci; *intelligentsia* je socijalna skupina. „Među koricama knjige *The God that Failed* reciklirani bivši sovjetski propagandisti, očišćeni od komunističkih fleka, našli su se u zagrljaju državnih stratega koji su u njihovoj konverziji vidjeli neodoljivu priliku za sabotiranje sovjetske propagandne mašine koju su nekoć podmazivali.“ Prema riječima agenta CIA, grupa oko ove knjige „predstavljala je zajednicu intelektualaca koji su se razočarali, onih koji su se mogli razočarati a još nisu, a mogli bi do stanovitog stupnja doći pod utjecaj kolega (*peers*) u pogledu izbora koji bi mogli učiniti“ [Stonor Saunders, 1999: 66].

Vidjeli smo kako Mirko Đorđević na primjeru Silonea i Kestlera određuje samu bit disidentstva gledajući samo izlaznicu iz KP, zanemarujući ulaznicu u jedno drugo stanje, kad je za to došlo vrijeme. Spender, jedan od autora, navodi da je posljedica učešća u tome izdavačkom pothvatu bilo njegovo imenovanje za jednog od dvaju urednika *Encountera* [Spender, 1985: 95]. Treba zato analizirati i jedno i drugo, i izlaznicu i ulaznicu – strategija aktivnog antikomunizma temelji se u

početku na konvertitima Kestler/Siloneu kao pedagoškom principu. Potom se samo glumci mijenjaju, a režija ostaje u istim rukama. U američkoj administraciji bilo je na početku hladnog rata i glava koje je mučila suradnja sa konvertitima. Tako je Edvard Beret (Edward Barrett), pomoćnik ministra vanjskih poslova zadužen sektorom međunarodnih informacija – eufemizam za propagandu – sumnjao u razboritost uzdizanja *bivših komunista* na pijedestal sa kojeg su držali lekcije pristojnim građanima kojima nije padalo na pamet da ikada postanu komunisti. Govoreći u ime istomišljenika, Beret ipak, pod uvjetom da je njihova konverzija skorašnjeg datuma, vidi nekakvu korist od njih, naime niskomoralnu funkciju visokoinformativnog resursa potkizavača i doušnika. Stonor Sonders tvrdi da je upravo to presudilo da se u odmjeravanju koristi i štete konvertiti uposle kao udarna snaga [Stonor Saunders, 1999: 80, 436].

Stratezi iza scene malo su marili za kasnije duševne boli angažirane inteligencije. Osramoćeni i ogorčeni Spender opisuje kako se osjećao saznajući da je četrnaest godina bio obmanjivan o istinskom financijeru časopisa i njegove osobne plaće, nakon čega je podnio ostavku [Spender, 1985: 257-258]. Siloneove duševne boli morale su biti još gore. Igrom povijesnih turbulencija on se prvo svojom voljom i uvjerenjem stavio na uslugu SSSR-u radi podrivanja kapitalizma i širenja komunističke revolucije, da bi, kako pokazuju arhivska istraživanja u Italiji, kao suradnik fašističke tajne policije par godina podrivao komuniste kojima je tad pripadao. Tragično je što je na to vjerojatno bio prisiljen ucjenom bratovljevim životom, koji je tad bio u fašističkom zatvoru gdje je i ubijen, pa je gubitak obraza bio uzaludan, da bi na kraju našao svog Boga na zadatku podrivanja svjetskog komunizma u režiji CIA [Scott-Smith, 2002: 194, 89].

Knjiga *The God that Failed* kolala je beogradskim Filozofskim fakultetom u doba mog studiranja. Pročitavši je, nisam ni sanjala da ću nekoliko decenija kasnije spoznati da sam, kao žrtva hladnog rata, bila izmanipulirana proizvodom suradnje američke i britanske obavještajne službe i bivših komunista. Tko zna, da sam bila član KP, možda bih vratila knjižicu. Knjiga je remekdjelo propagande i pojavljuje se, nakon prvog, u brojnim ponovljenim izdanjima: 1951, 1959, 1964, 1965, 1972, 1982, a Columbia University Press je objavljuje i 2001.

Hladni rat i disidenti

U hladnoratovskoj kampanji protiv komunizma, mincenbergovski koncipirana akcija provedena je u novom ruhu pod budnim okom CIA-e kroz šumu umreženih frontova koji su činili čitav jedan „imperij“ [Berghahn, 2001: 132-142]. Cilj je bio okupiti u antikomunistički front sve koji su na Zapadu oklijevali, bili antiamerički nastrojeni, neutralni ili komunistički simpatizeri. Disidenti sviju orijentacija na Istoku imali su u ovoj kampanji naročito mjesto.

Industrija hladnoratovske svijesti i propagande jednim svojim dijelom počiva na prebjezima i disidentima, kod najkrupnijih likova u jednoj osobi. Karakterističan je primjer Česlava Miloša (Czesław Miłosz), kojeg nakon njegovog napuštanja

diplomatske pozicije atašea za kulturu u pariškoj ambasadi Poljske 1951., Kongres za slobodu kulture kao trofej velike vrijednosti predstavlja javnosti na za to upriličenoj konferenciji za tisak u Parizu [Stonor Saunders, 1999:100]. Nije otuda čudno da prvo izdanje njegove proslavljene knjige *Zarobljeni um* već 1953. iznosi na tržište Seker&Varburg (Secker&Warburg), kuća poznata po vezama sa tzv. obavještajnom zajednicom [Stonor Saunders, 59, 175, 177]. Rodak poznatijeg i opravdano slavnijeg Vladimira, Nikolas (Nicholas) Nabokov, generalni sekretar KSK, piše 1954. Džulijusu Flajšmanu (Julius Fleischmann), američkom filantropu, čija je Fondacija Ferfield (Fairfield Foundation) služila kao CIA front, u kojem preporučuje poljskog kompozitora-emigranta [Andrzej Panufnika] za dodjelu financijske pomoći: „Siguran sam da ćemo, ako ovom čovjeku pružimo pomoć, dobiti krajnje korisnog stalnog prijatelja Kongresa za slobodu kulture, koji bi za nas mogao biti isto tako važan kao što je u prvim godinama našeg postojanja bio poljski prebjegli pisac Česlav Miloš“ [Scott-Smith, 2002: 85-6, 163]. Ni jednog, ni drugog kasnije nema među stalnom postavom.

I prebezi sitnijeg formata imali su svoju ulogu. Strategija je mogla profitirati, da iskoristim Mihajlovljevu metaforu, od „svakog zrnca pijeska“ [Mihajlov, 1998: VIII]. Paddington, koji je za račun RFE bio aktivan u kampanjama za disidente u komunističkom svijetu i organizirao intervju s njima, piše da je prvotna ideja bila da RFE podstrekiva bjekstva iz Istočne Evrope [Puddington, 2000: 2], ali su oni dolazili i bez toga. Lorein Liz (Lorraine Lees) piše da je „podstrekivanje disidentskih pokreta ostalo trajnim diplomatskim ciljem SAD“ [Lees, 1997: 113]. Isto tvrdi Paddington [2000: 14], a RFE/RL posreduju. Omiljena metoda bila je čitanje samizdat materijala preko radija, pa je glavni cilj samizdat autora ubrzo postalo krijumčarenje spisa kako bi stigli pred mikrofone RL [Puddington, 2000: 170-171].

Pored toga što su redovito isticali sličnost između emisija RL i nacističke propagande, Sovjetima je kao dar s neba došla činjenica da je na radiju bila uposlena grupa nacističkih kolaboracionista nacionalističkog pedigreja porijeklom iz SSSR-a, koji su dobili azil u SAD, a Paddington veli da je CIA vjerojatno uništila njihove dosjee nakon okončanja veze sa RFE/RL [Simpson, 1988:133; Puddington, 2000: 249].

Sve se ovo odnosi na SSSR i satelite. Navodim poznate podatke kako bih ukazala na jak kontrast prema situaciji u kojoj su se našli naši potencijalni disidenti. Vane Ivanović piše da je nakon dolaska komunista na vlast, u emigraciji 1949., osnovano Dobrotvorno društvo slobodnih građana Jugoslavije čiji je on bio predsjednik. Društvo je trebalo da pomogne siromašne emigrante. Ono je od CIA, preko FEC, dvadeset godina primalo mjesečnu novčanu pomoć, koju je inicirao sam šef CIA Alen Dalis i to „bez ikakvih političkih uvjeta.“ Pomoć je prestala kad je pukla bruka. Ivanović ovu pomoć smatra „činom najčistije velikodušnosti“ [Ivanović, 1977: 293-294]. Meni se čini da je tu presudniji odnos prema Jugoslaviji nakon 1948. g. Postojale su i druge emigrantske organizacije antikomunističkih izbjeglica iz naših krajeva, a američka „siva diplomacija“ je nastojala da ih objedini

u udarne grupe za „ako zatreba“. To nije bilo nimalo lako zbog razlika u političkim orijentacijama [Puddington, 2000: 12].

Produkcija disidenata i disidentska produkcija imale su funkciju podrivanja komunističkog sistema, čak ako se to svodilo tek na skidanje pozlate. Mnogi su se nudili, ali je ljubav često ostajala neuzvrćena. Ona je ovisila o vanjsko-političkom interesu SAD. Drugi su stjecajem prilika, mimo svoje volje, upali u kolo. Desničarski britanski autor Dejvid Prajs-Džons (David Pryce-Jones) izražava sa Zapada viđenu suštinu hladnoratovskog disidentstva: *subverzivni rad*.⁶ Oxford Dictionary [2006: 811] definira subverzivnost kao *pokušaj uništenja ili nanošenja štete vladi-državi (government), religiji ili političkom sistemu napadajući ih tajno ili na posredan način*. Da bi se postalo disidentom nije dovoljno da čovjek kritički misli, to (polu) javno dijeli sa svojim prijateljima, da se nada slobodi i demokraciji, bez obzira da li je želi odmah ili je odlaže nakon konačnog rješenja nacionalnog pitanja – sve su to sastojci od kojih se može umijesiti disident. Diplomacija SAD nije bila gadjljiva birajući sredstva i subjekte za borbu protiv komunizma: bili su to svi oni koji su mogli podlokati komunizam i pridonijeti njegovom rušenju. I sami komunisti. Dakle, hladnoratovski disidenti su osobe koje zahvaljujući nekim svojim crtama mogu postati *jedan od instrumenata vanjske politike SAD usmjerene na, ako ne izravno rušenje, bar slabljenje Sovjetskog Saveza, direktno u zemlji, ili u satelitima*. Disident je mogao postati svatko: glup i pametan, nitkov i anđeo, poštenjak, pokvarenjak i naivčina, komunist, bivši komunist, antikomunist, vjerski fanatik, ateist, (neo)fašist, nacionalist i internacionalist.

Bez obzira na krupnu i nezamjenljivu ulogu emigranata i prebjega, disident je najkorisniji dok je u svojoj zemlji. „U svojoj ugroženosti u zemlji, oni nisu imali šta da izgube sem da budu uhapšeni ili da ih pošalju u Sibir. Emigracija je, sama po sebi, veliki šok, pogotovo posle sovjetskog iskustva. Za mnoge je pritisak prilika na Zapadu bio teži od onog koji su osećali u SSSR-u. Niko ih nije hapsio, ali su, bukvalno, mogli da postanu beskućnici i da iščeznu iz socijalnog života ukoliko ne naprave neke kompromise. Urednici velikih časopisa su, na primer, raspolagali velikim količinama finasijskih sredstava i mogli su da ih kupe, na neki način. Mnogi su tu izgubili svoju nezavisnost“ (Mihajlov, 1998:VIII). Uz to spada potpuna otuđenost sovjetskih disidenata od običaja demokracije. Prema internom dokumentu CIA iz 1967, nakon otkrića veze između Agencije i RFE/RL, što je za SAD bio nedvojbeni demokratski pomak ka transparentnosti i kontroli tajnih službi od izabраниh predstavnika naroda, sovjetski disidenti i intelektualci su moguće zatvaranje RL smatrali gubitkom, a razlog zatvaranja, financiranje od CIA-e, smatrali su nepojmljivim! [Puddington, 2000: 192]. Takav politički mentalitet je u potpunoj suprotnosti sa osudom skandala koja je preplavila demokratsko javno mnjenje Zapada kada je tajna veza raskrinkana. Ovaj primjer jasno govori i o identičnosti interesa „okoštalih struktura“ koje se opiru demokraciji i disidenata kao klijenata jedne struje u *establishmentu* koja se za demokraciju u drugim zemljama

⁶ <http://newcriterion.com/archives/author/dpryce-jones/>

navodno bori. Cinički rečeno, hladnoratovski disidenti najbolje služe slobodi kad su, što je češće moguće, u komunističkom zatvoru. Čas unutra, čas van. Ogromna uloga medija pratila je sve te akcije, a Čerčov [Church] *Final Report* opširno piše o ulozi novinarske profesije u svima tajnim operacijama.

Među disidente svakako spadaju i nacionalisti. Smjernice ili direktive (baš se tako zovu: *guidelines* i *directives*), koje CIA i State Department 1950. nameću RFE/RL, ističu da je potrebno učiniti sve što je moguće kako bi se u satelitima raspalio plamen nacionalizma, postizanja najvišeg mogućeg stupnja ekonomske, političke i kulturne autonomije od SSSR-a. Nacionalizam XX stoljeća može se pokazati najdjelotvornijom silom koja radi protiv ambicija Kremlja [Puddington, 2000: 322]. Iako se u tim direktivama pravi razlika između nacionalizma i šovinizma, igračka nije nimalo bezazlena.

Prekretnica u povijesti disidentstva je 1948, godina raskida Tita i Staljina i nastanak tzv. nacionalnog komunizma. S jedne strane se nastoji potaknuti centrifugalne sile u sovjetskom bloku, među ostalim i djelovanjem disidenata, a sa druge strane se očuvati Jugoslavija kao cjelina i prvi primjer nacionalnog komunizma, od kojeg se uzalud očekivalo zarazno djelovanje. Liz piše da se u američkim političkim krugovima prije Staljinove prijetnje Jugoslaviji razmatrala mogućnost da li neka od sastavnih nacija može predstavljati alternativu režimu. Nakon 1948. američka administracija se zalaže za očuvanje Jugoslavije koju je stvorio Tito. Vanjska politika pod Trumanom i Ajzenhauerom usmjerena je na čitav entitet kojim Tito vlada, uzdajući se u *jugoslavenski nacionalizam* koji bi remetio pokušaje kontrole od strane SSSR [Lees, 1997: XVI]. Kako bi politika podjarivanja nacionalnih strasti nakon tek završenog rata izgledala kod nas da nije došlo do velikog preokreta, možemo samo s užasom zamišljati i groziti se nad cinizmom realne politike hladnog rata. Srećom, veliki preokret je to spriječio, a novim uvjetima prilagođena politika će ne samo utjecati na disidentske pokrete u Istočnoj Evropi, nego i njihovo odsustvo u našim krajevima. Da je kojim slučajem do preokreta 1948. (ili ranije) došlo u nekoj drugoj zemlji komunizma, onda bi naša zemlja, imajući na umu masu slobodnih duhova, sva vrvila od disidenata. No, tu se ispriječio veliki povijesni disident.

Jeste li mi rod, siročići mali?

Popov [2000: 25] bez komentara citira projekt Mihajlova i drugova o neovisnom časopisu (1966): “Možda nikada u historiji nije bila sudbina jednog čovjeka do te mere [sic] povezana sa sudbinom cijelog čovječanstva kao što je danas slučaj sa Milovanom Đilasom.” Bojim se da se stratezi hladnog rata ne bi složili sa ovom ushićenom ocjenom. Ako je riječ o pojedincu, onda ova kvalifikacija u njihovim očima prije vrijedi za Josipa Broza nego za Milovana Đilasa.

Teško je danas, nakon što je došlo do prevrata sviju vrijednosti, dočarati važnost J. B. Tita u hladnoratovskoj svjetskoj politici. Moglo bi se reći da se čini sve kako bi se taj značaj umanjio. Otuda i isticanje jedne marginalne figure poput

Đilasa, ili u jednom dahu sa Titom, ili kao jedinu značajnu ličnost socijalizma. Latinka Perović u svom predgovoru knjizi A. Đilasa piše:⁷ „Aleksa Đilas je sin Milovana Đilasa, čoveka čije se ime već odavno nalazi u svim enciklopedijama sveta kao simbol unutrašnjeg otpora u komunističkoj ideologiji, jedinstven i po tome što bivši vernik nije postao protivnik same ideje komunizma. Suviše dubok da bi jednu pojavu eminentnu (sic!) ljudskoj prirodi poistovetio sa njenim pretvaranjem u lažnu religiju, pogotovu sa jednim političkim režimom, Milovan Đilas je odavno prestao samo da zbunjuje konvertite svih vrsta. On već izaziva bespremanjenih autoritaraca, jer ih svojim postojanjem dešifruje. [...] Ime Milovana Đilasa, pored imena Josipa Broza Tita, trag je dva moguća izbora pred kojima je ostala Jugoslavija neposredno posle Drugog svetskog rata. Pokazaće se, na kraju, da je izbor prvog, možda, i jedina mogućnost njenog opstanka. Ali, ovaj uži značaj Milovana Đilasa na jugoslovenskom prostoru određen je mestom koje on ima na crti opšte istorije komunizma. Nikako obrnuto“ [Perović, 2000: 61].

Kad pogled iz balkanskog sokaka upravimo na svjetsku scenu, stvar izgleda drukčijom. Ako za suštinu disidentstva uzmemo očekivano nagrizanje sovjetskog imperija, osnovne ambicije vanjske politike SAD u hladnom ratu, onda je Josip Broz bio disident bez premca. Tako ga doživljava i pokušava koristiti zapadna politika nakon raskida sa Staljinom. Postoji ogromna razlika između velikog disidenta i figure sitnog formata. Može se bez uzdržanosti reći da je Mihajlovljeva konstatacija kako je Jugoslavija, „[...] zemlja nesvrstana, izvan sovjetskog lagersa, u mnogome zavisna od Zapada“ [Mihajlov, 1994: 32], samo pola priče – u globalnoj strategiji hladnoratovske borbe protiv komunizma, *Zapad je u istoj mjeri bio zavisan od Jugoslavije*.

U svojoj knjizi zasnovanoj na internim dokumentima, Liz piše da je ranih godina hladnog rata Jugoslavija bila žarišna točka pokušaja SAD da radi prodiranja u sovjetski blok i sisanja nejedinstva u njemu, iskoristi i produbi pukotinu koju je Jugoslavija stvorila u komunističkom svijetu. Bila je to „strategija klina“ usmjerena ne samo na sovjetsku zonu, već i na Aziju. Jugoslavenska neovisnost postala je središnji aspekt vanjske politike Trumanove administracije. Din Acheson (Dean Acheson), ministar vanjskih poslova SAD, izjavljuje aprila 1950. da Jugoslavija čini sastavni dio politike nacionalne sigurnosti SAD [Lees, 1997: 43, 83]. Da bi se iskoristila „disruptivna vrijednost titoizma“, Kenan već krajem juna 1948. formulira liniju: „Taj bi se rascjep sad mogao eksploatirati na korist Zapada, ali metode moraju biti obazrive i diskretne.“ OPC i Vizner su ubrzo kipili od ideja kako iskoristiti razlaz Staljina i Tita, piše Liz [Lees, 1997: 53, 57]. Ona ovdje ne ulazi u detalje, ali se može pretpostaviti da je veliki preokret u svjetskoj politici potakao Viznera na razvijanje čitavog imperija umreženih inicijativa od kojih su neke prije

⁷ Dok u *image* starog Đilasa spada borba protiv komunističke represije, za slobodu misli i izražavanja, mladi Đilas je na suprotnoj strani: *Reporteri bez granica* u jednom svom godišnjem izvještaju navode presudu protiv Stevana Nikšića po tužbi Đilasa mlađeg zbog objavljivanja u *NIN*-u pisma uredništvu koje mu nije bilo po volji. (www.rsf.org, Freedom of the press throughout the world, 2003 Report Europe).

spomenute. Dalja istraživanja će o tomu moći reći nešto više. U svakom slučaju, kako su 1952. administraciji preporučili američki veleposlanici u evropskim državama, pokazuje se da se u američkoj vanjskoj politici ne odustaje od pothranjivanja nacionalističkih osjećaja i, gdje je to moguće, podstrekivanja nesloge unutar grupa na vlasti, kako bi se stimulirale titoističke tendencije i slabila sovjetska kontrola satelita [Lees, 1997: 113].

Heler i Heler (Heller), propagandisti zapadne suradnje sa Titom, opravdavaju ovaj radikalni korak američke vanjske politike pred protivnicima: „Titov uspješni raskid sa Kremljom je sasvim doslovno jedan od međaša hladnog rata. Tito je bio bat koji je razmrskao tobožnju gromadu komunističkog jedinstva [...]. Kad je Tito pokazao da mu se nakon toga ništa nije dogodilo, moć Kremlja nad drugim komunističkim vođama je u velikoj mjeri popustila. Oni su bili potaknuti da se usprotive Moskvi. Kremlj ne bi ništa više volio nego da vidi kako Zapad Jugoslaviju pušta niz vodu, prisiljenu da se vrati u krilo Kremlja. Dok Tito održava svoju neovisnost, on Zapadu [...] više vrijedi nego što košta pomoć koja mu se daje. Osim toga, u Vašingtonu vlada uvjerenje da bi se u slučaju stvarnog konačnog obračuna Tito našao na strani Zapada – ako ni zbog čega drugog, da spasi svoju kožu“ [Heller & Heller, 1962: 103].

Helerovi sumiraju razloge za tretiranje Jugoslavije kao „specijalnog slučaja“ pobijajući argumente protivnika koji žele okončanje aranžmana sa Titom: „1. Jugoslavija je komunistička država a Tito je komunist. Kako SAD može davati pomoć takvima ljudima? 2. Tito, bezosjećajni diktator, sigurno guši ljudska prava. 3. Tito je 'nezahvalan' za pomoć od SAD. 4. Kao komunist, Tito će se po mnogim pitanjima vjerojatno naći protiv SAD, na istoj strani sa Kremljom. Postoji šansa da će u slučaju rata vojna pomoć i oružje koji se daju Jugoslaviji biti okrenuti protiv SAD.“ Nije li zato ludost ekonomski i vojno pomagati Jugoslaviju? „Odgovor na sve ove rezerve je uvjetno Ne.“ Helerovi navode prethodnog ministra vanjskih poslova Džona Fostera Dalisa (J. F. Dulles): „Mi ne pokušavamo dobiti nagradu na natječaju za popularnost. Mi pokušavamo raditi ono što je na dugi rok u najvećem interesu SAD.“ Potom Helerovi ukazuju na koristi od srdačnih odnosa sa Titom od vremena Trumanovog predsjednikovanja, kad su započeli. Novi ministar vanjskih poslova Din Rask (Dean Rusk) [1961-1969] je u Kongresu izjavio: „Jugoslavija je povukla pomoć u građanskom ratu u Grčkoj. [...] Tršćansko pitanje je riješeno. Pitanja granica i manjina su stavljena *ad acta*. Albanija je geografski izolirana od sovjetskog bloka, čime joj se u konačnici pruža mogućnost neposlušna Moskvi. [...] Jugoslavija ostaje glavnim primjerom uspješnog otpora jedne komunističke zemlje sovjetskom imperijalizmu. Ona je pokazala svijetu da je bijeg iz sovjetskog sistema moguć i da razvoj u tijesnoj suradnji sa Zapadom daje rezultate nadmoćne prema rezultatima pod skrbištvom Sovjetskog Saveza“ [Heller i Heller, 1962: 102-103].

U svojim memoarima Kenan veli o Titu: „U svim pitanjima normalnih bilateralnih odnosa [...] nismo, koliko se sjećam, imali nikakvih pritužbi na ponašanje Jugoslavije. Možda nam se nije dopadala poneka Titova izjava [...]. Možda su kod nas takve izjave ponekad izazivale zabrinutost zbog njihovog učinka

na američko mnjenje. Ali, on je imao pravo na svoje vlastite poglede. Ni izjave vodećih ljudi *naše* vlade se ponekad nisu *njemu* dopadale“ [Kennan, 1972: 282, kurziv Kenanov]. Svi ostali proklamirani prioriteti vanjske politike morali su ustuknuti pred kapitalnim značajem Titovog savezništva u borbi. U internim dokumentima State Departmenta konstatira se neslaganje s unutarnjom politikom, ograničenjem sloboda u Jugoslaviji u vezi sa osudom Đilasa za *Novu klasu* [Lees, 215]. Ali to ostaje u internim dokumentima. Nema podataka da su američki zvaničnici vršili pritisak na Tita u korist Đilasa. Niti se čini da bi takvi pritisci imali kakvog efekta: „Tito je napravio 'koncesije' kao što je oslobađanje Stepinca ili zatvaranje granice sa Grčkom u istoj mjeri zbog unutarnjih koliko zbog vanjskih razloga. On u podjednakoj mjeri nikada nije bio voljan da bude podređeni partner ni Zapadu ni Sovjetima“ [Lees, 1997:139].

Naši disidenti, koji su pokušavali pokazati da su bolji komunisti od Tita, nisu time mogli impresionirati Zapad. Pošto su bili ljevičari, zašto bi ih Zapad podržavao? A ako su bili nacionalisti ili desničari, oni bi škodili Titu i potkopavali državu, čija je stabilnost bila na vrhu zapadnih prioriteta. Disidenti kod nas zapravo nikom nisu trebali, osim sebi samima. Da je vanjskoj politici SAD trebalo jugoslavenskih disidenata, ona bi ih, kako je to rađeno poglavito u SSSR i satelitima, bez problema naštančala. Ali se vjerovalo da je jedan Tito globalno korisniji u borbi protiv komunizma, dok su bezbrojni disidenti u sovjetskoj imperiji bile tek pomoćne pješačke snage.

Vidjeli smo da Mihajlov objašnjava zašto kod nas nije bilo disidenata činjenicom da se zbog zapadne podrške Jugoslaviji u vrijeme hladnog rata kod nas nisu mogli čuti programi poput RFE „bez kojih disidentski pokret teško da bi postojao jer su oni bili glasnogovornici disidentskog pokreta. Naime, ruski i svi ostali disidenti su, preko stranih stanica, komunicirali sa svojim narodom.“ Onda su se jamačno napajali i titoističkim idejama. Sasvim na crti podrške Titu, medijski moćni RFE/RL direktivama ohrabruje suradnike RFE da „oštroumno koriste nezavisnost od Kremlja“ koju je stekao Tito. Mada su po prirodi stvari protiv svakog komunizma, RFE od samog početka ima pozitivan stav prema titoizmu [Puddington, 2000: 44]. CIA je 1957-8. poslala RFE kriptogram preko tadašnjeg predsjednika svojeg osnivača FEC, u kojem se raspituje da li je RFE provodi politiku promocije titoističke verzije nacionalnog komunizma kao modela za satelite. RFE povoljno govori o titoizmu kao stanici između komunizma i zapadne demokracije [Puddington, 2000: 84, 87].

Puddington piše da su „[...] Istočnoevropljani živjeli u društvima u kojima je kontrola nad informacijama bila skoro potpuna, osim kad se radi o emisijama inozemnih radio servisa“ [Puddington, 2000: 66]. Slično tomu Mihajlov: „Glavne i odlučujuće bitke se vode i dobijaju u mas-medijima, i to u demokratskim, a ne kontrolisanim“ [Mihajlov, 1994: 77]. Slažem se. Ali Mihajlov nekoliko stranica prije toga do nebesa nahvali RFE-RL: „Te radiostanice služe kao zamena za nepostojeću nezavisnu i opozicionu domaću štampu [...]. Ukratko, one imaju vezu sa

američkom politikom u onoj meri u kojoj bi je imala slobodna štampa u zemljama na koje se emituje“ [Mihajlov, 1994: 69].

RFE sebe predstavlja kao glas opozicije. Vidjeli smo da se preko valova tih stanica čita samizdat. Kod nas samizdata nije bilo, a razlog je očit: praktično sve, sa nekoliko nepromišljenih i nepotrebnih iznimaka, moglo se tiskati u zemlji. Padingtonova studija pomoću brojnih podataka iz tajnih izvora pokazuje da je RFE/RL bila sve osim slobodnog i nekontroliranog medija. Još gore, „uređivačka politika“ podsjeća na najstrožiju cenzuru iz doba najpravovjernijeg komunizma. Sovjetski disidenti poput Bukovskog i Solženjicina jasno su vidjeli s kim imaju posla: Bukovski je 1977. smjernice ismijavao i uspoređivao ih sa institucijom cenzure u SSSR, a Složenjicin 1982. je optužio RL za autocenzuru [Puddington, 2000: 274].

Zamisao je bila da se propagira sloboda govora u američkoj tradiciji, ali je to bila obična obmana, piše Padington. „Direktive“ dolaze od Viznera i drugog važnog čovjeka Agencije, Trejsi Barnza (Tracy Barnes), koji se konstantno miješaju u program. Političku liniju, pri čemu na početku neke tekstove piše CIA, kasnije određuju skupno RFE, CIA i State Department. Američki šefovi izbjeglica koje su radile za radio znali su za tajnu vezu i morali su potpisati izjavu da znaju. Ako bi to odali, morali bi platiti \$ 10,000 (predinflacijskih) dolara i odležati 10 godina robije [Puddington, 64, 18-29]. Smjernice određuju što se mora izbjegavati, naglašavati i zabranjene teme. RFE provodi smjernice pazeći da ne odstupi od političke linije. Svaki jezik ima svojega Amerikanca da provodi političku liniju i asistenta koji govori dotični jezik. Ovaj pazi što se radi i izvješćuje nakon emisije gdje treba [Puddington, 2000: 41-44]. Poslije mađarskih događaja 1956., u kojima je RFE odigrala sumnjivu ulogu, radio stanica je stavljena pod „državni nadzor bez presedana“ [Puddington, 2000:116-119]. Nama je ovaj izvor „objektivne informacije“ bio uskraćen. Vlada SAD je odlučila da ne emitira u Jugoslaviju kao nagradu za pozitivnu Titovu ulogu u evropskoj politici [Puddington, 2000: 44]. Onda je za one koji su to morali slušati, RFE/RL bila kazna.

Dopis iz kuhinje

The New Leader je osnovao sredinom tridesetih godina Sol Levitas, ruski izbjeglica, menjševik. Pedesetih godina je časopis bio 'dio scene' KSK tiskajući niz članaka u prilog ove organizacije, ali izgleda da, usprkos naporima, nije uspio osigurati formalnu vezu i trajno financiranje CIA. Glavni štab KSK u Parizu je oklijevao da pruži takvu podršku. Pred smrt raspričani Melvin Laski (Lasky), jedan od ključnih figura KSK, tvrdi da je glavni razlog bio što je CIA svoje fondove davala KSK isključivo za djelovanje van SAD [Scott-Smith, 2002: 194]. To se zove legalizam. Stonor Sonderz je utvrdila da je u najmanje tri navrata CIA izvadila *New Leader* (i srodni *Partisan Review*), iz financijskih neprilika kršeći svoje zakonske ovlasti i spasila ga od propasti [Stonor Saunders, 1999:162-164; Wilford, 2003].

U predgovoru američkom izdanju Mihajlovljevog *Moskovskog leta*, Majron Kolač objašnjava kako je *New Leader* došao do čuvenog teksta koji je Mihajlova, na

njegovo iznenađenje, napravio disidentom [Myron Kolatch, 1965: VII-XX]. I ovdje se ponavlja čudna stvar kao u ranim Đilasovim radovima: ime prevoditelja djela na engleski nije navedeno.

Kako se to radi? Beogradsko *Delo* je u januaru 1965. objavilo prvi dio *Moskovskog leta*, a početkom februara drugi. Već 6. 2. 1965. u njujorškom *Times*-u se pojavila nepotpisana vijest iz Beograda da je Mihajlov izazvao srdžbu sovjetskog ambasadora zbog tekstova objavljenih u *Delu*, zapravo ponajviše autorove tvrdnje o postojanju u SSSR-u logora smrti prije Hitlera. U redakciji *New Leader*-a se pitaju što bi još moglo pisati u tome tekstu, a napetost raste spoznajom da je 11. 2. zabranjena prodaja *Dela*. Redakcija počinje potragu za *Delom*, naročito za zabranjenim februariskim brojem, a potraga postaje urgentnom tek 4. 3. kad je *Komunist* objavio Titov napad na Mihajlova 11. 2. u razgovoru sa javnim tužiteljima. Na redakciju *Leadera* impresivno je djelovalo Titovo povezivanje Mihajlova sa Đilasom, njihovim starim znancem i suradnikom, u međuvremenu planetarnom zvijezdom. Redakcija grozničavo traga dalje i sklapa sliku: tako je 27. 2. sovjetski ambasador A. M. Puzanov uručio oštru protestnu notu Titu u kojoj se tvrdi da objavljivanje *Moskovskog leta* nije slučajno. Hajci se pridružuje *NIN* člankom u kojem se Mihajlov proglašava desnim bjelogardejskim i antikomunističkim agentom. *NIN* ne objavljuje Mihajlovljev odgovor, kao ni druga glasila u SFRJ kojima je poslao kopiju pisma. *Times*-ov Bajnder [Binder] intervjuira Mihajlova u Zadru 2.3., kad Mihajlov izražava čuđenje bukom koja se digla oko *Moskovskog leta*. Čuđenje je bilo umjesno: ni iz današnje perspektive u tome tekstu nema ništa što kritičkim krugovima u Jugoslaviji već nije bilo poznato. Ipak, nakon Titovog oglašavanja, Mihajlova hapse. Još jedna sumanutu akcija od koje je režim, a da ne spominjemo autora koji je nevin trpio, imao štete.

Mihajlov tada postaje još puno zanimljiviji – redakcija po cijelom svijetu traži primjerke zabranjenog *Dela* i nakon tjedna dana nalazi ih pod nosom: u Kembridžu, Masačusets (Cambridge, Massachusetts). Primjerci su bili prije zabrane poslani pretplatnicima. Ono što je opravdavallo tolike napore je bila tema – SSSR. Tekst, kako kaže Kolač, „ne samo da je sadržavao bogatstvo novih informacija već je predstavljao i pogled na sovjetsku literaturu koji se rijetko može susresti na Zapadu“ [Kolatch, 1965: XV]. Već 29. 3. *New Leader* objavljuje prošireni broj sa Mihajlovljevim tekstom iz oba broja *Dela*. Očito je da Mihajlov prije vrijedi za ruskog disidenta nego za jugoslavenskog, on piše o SSSR i može se razveseliti interesu sovjetskog ambasadora koji na njega Titu skreće pažnju. Da je pisao o Jugoslaviji, možda bi to ostalo posve nezapaženo.

Suđenje Mihajlovu 29. i 30. 4. 1965. (zbog narušavanja ugleda strane države, KZ, čl. 175, i kršenje čl. 125 Zakona o štampi zbog slanja rukopisa izdavaču u Rim – pitam se da li je taj izdavač bio *Tempo Presente*, talijanski organ KSK), nakon što je bilo zabranjeno raspačavanje *Dela*, održano je u Zadru. Sve što se desilo do izlaska američkog izdanja *Moskovskog leta*, a Kolač je svoj predgovor knjizi u kojoj je objavljen Mihajlovljev rukopis, napisao avgusta 1965, ukazuje na izvanrednu angažiranost ljudi okupljenih oko *New Leader*-a da do maksimuma iscrpu temu.

Tako suđenju prisustvuje Anatol Šub (Anatole Shub), dopisnik *Washington Post*-a iz Srednje Evrope, čovjek koji je prije toga bio jedan od urednika *New Leader*-a, a njegova „odlična analiza afere Mihajlov u junskom broju britanskog magazina *Encounter* uključivala je i živopisan opis sudskog procesa“ (Kolatch, 1965: XVII). Kao *New Leader*, i *Encounter* je časopis koji financira CIA, ali na permanentnoj bazi.

Još je jedna stvar zagrijala interes redakcije *New Leader*-a: na suđenju i u pismu *NIN*-u Mihajlov je spomenuo postojanje i trećeg dijela *Moskovskog leta*. Ponovno počinje interkontinentalna potraga među suradnicima, čitaocima i njihovim vezama za Mihajlovljevim rukopisom, čiji je original konačno nađen u Parizu, „sasvim različit i puno kontroverzniji nego druga dva dijela“, da bi bio objavljen već juna 1965. u časopisu *New Leader*. Honorar će mu čuvati jer su čuli da je izgubio posao i da nije dobio vizu za put u SAD, piše Kolač na kraju.

Kolač Mihajlova povezuje s Đilasom, kojega su se sjetili kad je Mihajlov izveden na scenu. U vrijeme sovjetske intervencije u Mađarskoj, dvojica urednika su se pitala tko bi u komunističkom svijetu mogao dići glas i dati suvisao komentar na ta zbivanja. Netko se sjetio Đilasa. Poslali su mu kablogram, sa adresom „Beograd“. Samo četiri dana kasnije Đilasov „povijesni članak“ (Kolač) *Bura u Istočnoj Evropi* (*The New Leader*, 19. 11. 1956.) stigao je običnom avionskom poštom! (Ne bi me iznenadilo da je u svemu ovome UDB odigrala važnu ulogu – vjerujem da su sve učinili da Đilasa navuku na tanak led. Kako se on žali u svojim memoarima, bio je praćen, pošta mu je otvarana, svi su ga znali). Manje nego 24 sata nakon pojave časopisa na kioscima, javili su iz njujorškog ureda INS (International News Service), čiji je dopisnica iz Beča Ketrin Klark (Katherine Clark) čula od Đilasove žene sa kojom je upravo telefonom razgovarala, da je tajna policija upala u Đilasov stan, pretresla ga i odvela Đilasa, obrazlažući to člankom u *New Leaderu*.

Časopis potom u više navrata traži od Tita da osigura odvjetnika koji će braniti Đilasa na sudu, ili bar da ima promatrača na suđenju. To ostaje bez odgovora. Na zatvorenoj sesiji Đilas je osuđen na tri godine, a kratko potom još na sedam zbog objavljivanja *Nove klase*, čiji je rukopis, veli Kolač, već bio napustio zemlju u vrijeme hapšenja (nije točno, samo dio rukopisa). Đilas je 1961. pušten iz zatvora, ali brzo potom objavljuje opet u *New Leaderu* (16. 4. 1961) pripovjetku *Rat*, pa drugdje *Razgovore sa Staljinom*, što ga opet vraća u zatvor da dosluži kaznu. U svom napadu na Mihajlova, Tito ga je povezoao sa Đilasom, otuda znatiželja u redakciji *New Leadera* [Kolatch, X-XI].

Nakon svega

Na početku se uspješne disidentske karijere razlikuju od slučaja do slučaja: jednom je u igri kapitalac tipa Đilas iz najužeg rukovodstva jedne buntovničke KP, drugi je puta to anonimni asistent iz Zadra koji niti ne sluti da je izabran. Pristupi i obrade su prilagođene okolnostima. U slučaju Jugoslavije imamo dvotračnu igru: sa Đilasom za popunjavanje sitnih, ali važnih propagandnih rupa u *sovjetskom bloku*, a druga je sa Titom za produbljivanje velikih na svjetskoj sceni. Zadržljuje

bezobzirnost hladnoratovske politike koji bezočno koristi Đilasa, a „nesebično“ podržava Tita. Ne bi me iznenadilo da su Amerikanci vjerovali da Tito sve zna i da je Tito zbilja sve znao, te ga zato nisu ni pritiskali da ostavi Đilasa na miru. Kao osoba koja je dosta zbog toga propatila, Đilas je žrtvovan, ali je bio koristan kako bi se potcrtalo da je Tito ipak komunist koji zatvara protivnike. Objektivne studije svakog slučaja, pogotovu u zemljama gdje je disidentski pokret bio jak, pokazale bi personalne razlike.

Treba odati poštovanje Mihajlovu što je skromno ukazao na svoje lansiranje u orbit disidenata. Ali, kad se jednom uđe u sistem, hladnoratovsku kolotečinu, onda razlika nema. Tekstovi se vrte u istom krugu, novinari stvaraju i pomno prate karijeru, izdaju se silne knjige u ponovljenim izdanjima, zatvaranje, puštanje, novo zatvaranje... Radio stanice danima i noćima emitiraju zabranjene tekstove. Do propasti komunizma.

Osnovna svrha ovoga rada je da ukaže na jedan aspekt disidentstva, njegovu funkciju u hladnom ratu. Subjektivni motivi protagonista ostaju van razmatranja. Osnovno je polazište, dok se ne dokaže suprotno, uvjerenost u plemenitost motiva za rizični disidentski angažman, bez obzira na to da li mu je prethodila konverzija. Osim toga, brojni primjeri pokazuju da se borba protiv staljinizma i za demokratizaciju ne mora nužno voditi sa konvertitskih pozicija. Ipak, polazeći od toga da je svaka konverzija izraz osobnog rasta, iskrena i legitimna promjena uvjerenja, ona prvenstveno osvjetljava biografiju pojedinca. A kad se on nađe na poprištu političkih zbivanja koja izmiču osobnom uvidu i kontroli, konverzija postaje sociološki i politički relevantna. Angažman koji je prati žestoko se sudara sa cinizmom hladnoratovske realpolitike i od aktera pravi objekte i žrtve.

Postoji uvjerenje da su disidenti pridonijeli propasti komunizma. Ali komunizam se srušio i u Jugoslaviji, gdje disidenata praktično nije bilo. Mnoge postkomunističke države nisu ostvarile ideale za koje su disidenti stradali, nisu postale uzorite demokracije. Razlog tomu nije što je u nekima bilo svjetski poznatih disidenata, a u drugima nije. Disidenti su samo jedna fusnota u novijoj povijesti, a efekti i modusi njihova djelovanja vapiju za produbljenim studijama.

Literatura

- Berghahn, Volker R. (2001): *America and the Intellectual Cold Wars in Europe*. Shepard Stone between Philanthropy, Academy and Diplomacy, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Bogdanović, Mira (2007): „Milovan Đilas, The New Class and the CIA“, *Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies* 1, No.2: 114-125.
- Caute, David (1978): *The Great Fear: The Anti-Communist Purge Under Truman and Eisenhower*, New York: Simon and Schuster.
- Deutscher, Isaac (1963): *The Prophet Outcast. Trotsky: 1929-1940. Volume III*. New York: Vintage Books.
- Đorđević, Mirko (1998a): „Disidenti – bekstvo iz utopije“, *Republika*, God. X, Br.179-180: 17-22.
- Đorđević, Mirko (1998b): „Sjaj i beda utopije“, *Republika*, God. X, Br. 191:13-20.

- Dorđević, Mirko (2000): „Otvoreni krug disidentskog izazova“, Republika, God. XII, Br. 240-241: 29-38.
- Edelman, Hendrik (2005): „Frederick A. Praeger: Apostle of anti-communism who built two publishing houses“, Logos 16: 68-75.
- Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations, with Respect to Intelligence Activities. Washington: United States Senate, U.S. Government Printing Office, 1976.
- Heller, Deane and David (1962): *The Cold War*, Derby, Connecticut: Monarch Books.
- Hixson, Walter L. (1989): *George F. Kennan: Cold War Iconoclast*, New York, Oxford: Columbia University Press.
- Hochgeschwender, Michael (1998): *Freiheit in der Offensive? Der Kongreß für kulturelle Freiheit und die Deutschen*. München: Oldenburg.
- Indić, Trivo (1998): „Kultura otpora“, Republika, God. X, Br. 190: 25-26.
- Ivanović, Vane (1977): *LX: Memoirs of a Yugoslav*, New York and London: Harcourt Brace Jovanovich.
- Kennan, F. George (1972): *Memoirs – 1950-1963*, Boston, Toronto: Little, Brown and Company.
- Lees, Lorraine M. (1997): *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia and the Cold War*, University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Mihajlov, Mihajlo (1998): „Disidentstvo – stvarnost i legende“, Republika, God. X, Br. 181: VII-IX.
- Mihajlov, Mihajlo (1965): *Moscow Summer*, New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Mihajlov, Mihajlo (1994): *Domovina je sloboda*, Beograd: B92.
- Minić Jelica (1999): „Sedam godina Evropskog pokreta u Srbiji“, *Danas*, 20-21. XI. <http://www.danas.co.yu/>
- Ohmstedt, Holger (1993): *Von der Propaganda zur Public Diplomacy: die Selbstdarstellung der Vereinigten Staaten von Amerika im Ausland vom Ersten Weltkrieg bis zum Ende des Kalten Krieges*, München: Dissertation, Ludwig-Maximilian-Universität.
- Oxford English- Serbian Student's Dictionary Oxford University Press, 2006.
- Perović, Latinka (2000): *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Perović, Latinka (2006): „Zoran Đinđić i srpsko društvo“ u *Zoran Đinđić: Etika odgovornosti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Popov, Nebojša (2000): „Disidentska skrivalica“, Republika, God. XII, Br. 242-243. http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2000/242-243/242-243_21.html
- Rak, Pavle (1998): „Disidenti – kultura i politika“, Republika, Br. 192-193: 27-30.
- Robins, Natalie (1993): *Alien Ink: The FBI's War on Freedom of Expression*, New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Simpson, Christopher (1988): *Blowback - America's Recruitment of Nazis and Its Effect on the Cold War*, New York: Macmillan Publishing Company.
- Scott-Smith, Giles (2002): *The Politics of Apolitical Culture. The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, London and New York: Routledge.
- Spender, Stephen (1985): *Journals 1939-1983*, London: Faber and Faber.
- Stonor Saunders, Frances (1999): *Who Paid the Piper: The CIA and the Cultural Cold War*, London: Granta.
- Tadić, Ljubomir (1984): *Liberalizam i socijalizam (Zbornik)*, Beograd: CFDT.
- Weiler, Peter (2005): „The Cultural Cold War“, *Diplomatic History*, Vol. 29, No.4:729-732. (Malden, MA., Oxford: Blackwell Publishing, Inc.
- Wilford, Hugh (2003): „Playing the CIA Tune? The New Leader and the Cultural Cold War“, *Diplomatic History* 27:15-34.